

L.E.SÜLEYMANOVA

müəllim, dissertant

e-mail: azerbaijanVIP@gmail.com

Azərbaycan Dillər Universiteti

(Bakı şəh., R.Behbudov küç., 60)

DİSKURS PROBLEMİNƏ MÜASİR BAXIŞ

Açar sözlər: diskurs, konsept, mətn, kontekst, koqnitiv, situasiya, proses

Ключевые слова: дискурс, концепт, текст, контекст, когнитив, ситуация, процесс

Key words: discourse, concept, text, context, cognitive, situation, process

XX əsrdə dilçilik elmində yaranan bir çox cərəyanlar, dilçilik anlayışları, terminləri arasında diqqət cəlb edənlərdən biri də diskurs anlayışıdır. Diskursun tədqiqi keçən əsrin 20-ci illərindən başlamış və artıq yeni bir sahə kimi dilçilikdə özünə yer tapmışdır.

XX əsrin II yarısından başlayaraq isə diskurs müasir dilçilikdə tədqiqat obyektinə çevrilmiş, diskursun mahiyyəti, tipləri, linqvistik, praqmatik və koqnitiv xüsusiyyətləri bərdə xeyli tədqiqat əsərləri meydana gəlmişdir.

Diskurs termini tənqidi nəzəriyyə, dilçilik, sosiologiya, fəlsəfə, sosial psixologiya və digər bir çox müxtəlif sahələrdə işlədilir və ona müxtəlif perspektivlərdən yanaşılır.

Linqvistik terminlər lüğətində “diskurs” termini belə açıqlanır: “Ekstralingvistik, praqmatik və digər amillərlə birgə əlaqəli mətn; hadisə aspektində götürülmüş mətn, məqsədyönlü sosial fəaliyyət kimi, insanların qarşılıqlı əlaqəsində və onların şüurlarının mexanizmlərində (koqnitiv proseslərdə) iştirak edən komponent kimi nəzərdən keçirilən nitq. Diskurs həyata köçürülmüş danışıqdır (1, s. 53).

Diskurs məfhumu dilçilik elmində ilk dəfə Amerika alimi Z.Hərris tərəfindən “Diskurs təhlili” (“Discourse analysis) məqaləsində işlədilmişdi. Z.Hərris diskursu mətnin cümlədən böyük parçası hesab edir (9, s.4).

Professor A.Məmmədov qeyd edir ki, diskurs mətn ilə qarşı-qarşıya qoyularaq fəaliyyətdə olan danışıq parçası kimi qəbul edilir. O, müəyyən mənanı kontekstdə əldə edir. Bu kontekst dildə məlumatın ötürən tərəfindən müəyyən məqsədlərlə, konkret şəraitdə və mənada istifadə edilir. Diskurs əlaqəli danışıq parçasıdır (1, s.54).

Diskurs aktuallaşdırılmış mətnidir. Bu yanaşmanın əsasını T.A.Van Deyk qoymuşdur. T.A.Van Deyk diskursu konkret danışıq kimi, danışıq tipi kimi, janr kimi, sosial funksiya kimi nəzərdən keçirir (7).

Bu zaman ortaya nəzərə çarpan bir məqam çıxır ki, diskurs elə kontekstdəki mətnidir. Diskursun tamlığı üçün mətn və diskursun birliyi nəzərə alınmalıdır, yəni diskurs=mətn +kontekst (burada verbal və qeyri-verbal, dildaxili və dilxarici ünsürlərin tam vəhdəti nəzərdə tutulur.

Diskurs dedikdə özündə mətni və sosial kontekstdə olan dinamik dil fəaliyyətini birləşdirən proses başa düşülür. Yəni diskurs mətn və sosial kontekstin məcmusu kimi nəzərdən keçirilir.

Beləliklə, kontekst diskursun formalaşmasına təsir edən ən əsas amillərdən biri kimi qəbul edilir. Kontekstdə kommunikasiya prosesində iştirak edənlər və onların rolu, məqsədləri, onları əhatə edən zaman, ümumi fon biliyi və s. daxildir.

Geniş mənada diskurs məfhumunun altında müəyyən zaman, məkan və situasiya kontekstində danışan və dinləyən arasında ünsiyyət prosesində baş verən kommunikativ hərəkət başa düşülür. Bu kommunikativ hərəkət həm şifahi, həm də yazılı, həm verbal, həm də qeyri-verbal tərkib hissəli ola bilər.

E.Benvenist demişkən “diskurs danışanın mənimsədiyi dildir, diskurs canlı nitqdır” (3, s.276).

R.Lanqaker qeyd edir ki, diskurs təbliğatın elə obyektidir ki, o, subyektin yaratdığı dünyanı əks etdirir. İnsana aləm bilavasitə verilmir, onu insan özü yaradır və özü şərh edir, dünyanı öz psixikamızla yaradır (2, s. 30).

M.Fukoya görə diskurs artıq deyilmişlə heç vaxt deyilməmişin sintezidir (4, s.145).

Bir sıra rus tədqiqat əsərlərində diskurs mətnin yaradılması və oxunması prosesi kimi başa düşülür. Xüsusilə də N.A.Kulibina yazılmış mətn kimi kitabla bir kəsin oxuduğu kitabı fərqləndirməyi təklif edir. Birinci halda bu, ilk sözündə son durğu işarəsinə qədər bütün qrafik formada həqiqətən mətndir. İkinci halda isə o, qavrama prosesində xüsusilə də bədii diskursun qavranması prosesində yaranan diskursdur (5, s. 79).

Diskurs fəaliyyətdə olan dildir. Diskurs onun iştirakçıları, yəni danışan və dinləyən, və ya yazan və oxuyan arasında sövdələşmə kimi görünən linqvistik kommunikasiyadır.

N. Enkvist diskursu belə izah edir: “Diskurs mətn ilə situasiya komponentinə malik kontekstin məcmusudur. Belə ki, diskursun əsas şərti kontekst sayılır. Biz mətnə situativ kontekstən ayrı baxdığımız halda, diskurs situasiyanın bir hissəsi kimi nəzərdən keçirilir” (8, s. 369).

Deməli, diskurs daha mürəkkəbdir, onun təhlili üçün biz mətndəki eksplisit informasiyadan əlavə mətnarxası nəyin nəzərdə tutulduğunu, yəni implisit informasiyanı müəyyənləşdirməliyik.

Diskurs və mətni fərqləndirmək üçün bəzən onları proses və nəticə kimi qəbul edirlər. Diskurs fəaliyyətdə olan, yəni proses, mətn isə tamamlanmış sabit, yəni nəticədir. Diskurs linqvo-sosial sahəni əhatə etdiyi halda, mətn isə linqvistik sahəyə aiddir.

Mətn diskursun təzahürünün müşahidəsi və qeydə alınmasında yeganə imkandır. Belə ki, diskurs mətndə reallaşır. Diskurs zaman və ya məkan daxilində inkişaf edən proses, bu proses və nəticəni özündə birləşdirən daha geniş fəaliyyət növü hesab edilir.

Diskurs mətn öncəsi və sonrası koqnitiv prosesdir. Bu zaman ünsiyyət bu şəkildə baş verir: ünsiyyət=danışanın diskursu+həmsöhbətin diskursu. F.Veysəlli belə bir nəticə çıxarmışdır ki, diskurs=dil və ya üslub özəlliyi (variant)+mətn+kontekst. Diskursu ünsiyyət kimi qəbul etsək onun komponentlərinə mətni, mətnin yaranması və eyni zamanda onun digər iştirakçı tərəfindən interpretasiya olunmasını daxil etməliyik (2, s.22).

Diskursla mətnin qarşılaşmasında birincini proses, ikincini isə prosesin nəticəsi kimi götürürlər. Bu o deməkdir ki, diskurs hərəkətdir, fəaliyyətdə olandır, real danışıq akt ilə bağlıdır. Diskurs mətndə və mətn vasitəsilə reallaşır (2, s. 21).

Koqnitiv dilçilikdə diskurs xüsusi sosio-mədəni kontekstdə şüur, təfəkkür və dilin strukturlarının qarşılıqlı fəaliyyətinin nəticəsi kimi nəzərdən keçirilir (6, s.8).

Diskurs prosesi sadəcə yazılan və ya deyilənə əsaslanmır, diskurs sözlərin kontekstində danışan və dinləyən arasında mənanın müzakirəsinin də daxil olduğu dinamik prosesdir. Diskurs fəaliyyətdə olan dil kimi, cümlədən sonra dil vahidi kimi, mədəni, institusional və ideoloji cəhətdən müəyyən olunmuş təcrübə kimi izah olunur. Diskurs dilin bütün əsas funksiyalarını əks etdirir: koqnitiv, kommunikativ, sosial və linqvistik.

Diskurs və mətn arasında bərabərlik işarəsi qoymaq olmaz, çünki diskursu nəzərdən keçirdikdə yalnız deyilən deyil, həm də deyilməyən və ya deyilə bilməyən, lakin məna tutumunda özünə yer alan diqqət mərkəzinə gətirilməlidir. Əgər diskurs artıq formalaşmış mətn və kontekstin vəhdəti kimi götürülsə, onun diskurs olması yalnız digər şəxslər tərəfindən qavranılma prosesində üzə çıxır.

Ədəbiyyat

1. Məmmədov A., Məmmədov M. Diskurs təhlilinin koqnitiv perspektivləri. Bakı: Çəşioğlu, 2010, 91 s.
2. Veysəlli F.Y. Diskurs təhlilinə giriş. Bakı: Təhsil, 2010, 140 s.
3. Бенвенист Е. Общая лингвистика. М.: Прогресс, 1974, 446 с.
4. Фуко М. Порядок дискурса// Воля к истине. М.: Касталь, 1996, 448 с.
5. Кулибина Н.В. Художественный дискурс как актуализация художественного текста в сознании читателя // Мир русского слова.- 2001 № 1.
6. Караулов Ю.Н., Петров В.В. Об Грамматики текста к когнитивной теории дискурса// Т.А.ван Дейк. Язык. Познание. Коммуникация. М.: Прогресс, 1989, с. 5-11
7. Dijk Teun A. van. Discourse and context: A Sociocognitive Approach Cambridge University Press, 2008, 267 p.
8. Enkvist N.E. From Text to Interpretability: A Contribution to the Discussion of Basic terms in Text Linguistics. Connexity and Coherence: Analysis of Text and Discourse Ed by W.Heydrich. Berlin, New York: Mouton de Gruyter, 1989, p.p. 369-382.
9. Harris Z. Discourse analysis: A small text // Language, NY: Linguistic Society of America, 1952, vol.28, №.4, p. 1-30

Л.Э.Сулейманова

Современный взгляд на проблему дискурс

Резюме

Начиная со второй половины XX века дискурс превратился в объект исследования языкознания, появилось множество научных произведений о важности дискурса, его типах, о когнитивных и прагматических особенностях. Термин «дискурс» был впервые использован в серии статей, опубликованных Зеллиг Харрис («Анализ Дискурса») в 1982 году. Научная статья под названием «Современный взгляд на проблему дискурса» исследует лингвистические, когнитивные, прагматические особенности дискурса. Во-первых, в нем содержится некоторая информация о термине "дискурс". Дискурс означает текст + контекст, в котором контекст содержит ситуационный компонент. Нет дискурса без текста и контекста. В статье носит теоретический характер, содержит различные подходы к проблематике дискурса. Были также затронуты различия между текстом и дискурсом. Текст является конечным продуктом, в то время как дискурс - это процесс построения текста. Любой дискурс подразумевает существование текста, в то время как не все тексты можно рассматривать как дискурс.

L.E.Suleymanova

Modern view to the problem of Discourse

Summary

Beginning from the second half of the XX century discourse became the object of study in modern linguistics, many research works have appeared on the nature of discourse, its types, linguistic, cognitive and pragmatic features. The term "discourse" was firstly used in a series of papers published by Z.Harris ("Discourse analysis") in 1982. The scientific article named "Modern view to the problem of Discourse" investigates the linguistic, cognitive, pragmatic peculiarities of the discourse. Firstly, it gives some information about the term "discourse". Discourse means text + context, where context contains a situational component. There is no discourse without text and context. The article covers theoretical framework and contains different approaches to the issue of the discourse. The differences between the text and the discourse have been touched upon as well. Text is a final product, while discourse is a process of text construction. Any discourse implies existence of text, whereas not all texts can be treated as discourse.

Rəyçi: f.e.d., prof. F.F.Cahangirov

Redaksiyaya daxil olub: 04.01.2022